

2

2015
BAKI

AZƏRBAYCAN ARXEOLOGİYASI VƏ ETNOQRAFİYASI

AZERBAIJAN
ARCHAEOLOGY
& ETHNOGRAPHY

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Azerbaijan National Academy of Sciences
Institute of Archaeology and Ethnography

REDAKSİYA HEYƏTİ:

M.N.RƏHİMOVA (baş redaktor)

T.Ə.BÜNYADOV

İ.A.BABAYEV

N.Ə.MÜSEYİBLİ

S.M.AĞAMALIYEVA

E.Ə.KƏRİMOV

Q.O.QOŞQARLI

S.H.AŞUROV

Ə.Ə.MƏMMƏDLİ

EDITORIAL BOARD:

M.N.RAHIMOVA (editor in chief)

T.A.BUNİYATOV

I.A. BABAYEV

N.A.MUSEIBLI

S.M.AGHAMALIEVA

E.A.KERIMOV

G.O.GOSHGARLY

S.H.ASHUROV

A.E.MAMEDLI

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

M.H. РАГИМОВА (главный редактор)

T.A. БУНИЯТОВ

И.А. БАБАЕВ

Н.А. МУСЕЙБЛИ

С.М. АГАМАЛИЕВА

Э.А.КЕРИМОВ

Г.О. ГОШГАРЛЫ

С.Г. АШУРОВ

А.А. МАМЕДЛИ

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA İNSTİTUTU**

**AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY**

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ**

AZƏRBAYCAN ARXEOLÖGİYASI VƏ ETNOQRAFİYASI

AZERBAIJAN ARCHAEOLOGY & ETHNOGRAPHY

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Jurnal Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun
"Nəşrlər və elmi əlaqələr" sektorunda yığılmışdır.

Nəşriyyatın direktoru: **H.X.Abiyev**
Kompüter tərtibçiləri: **Q.Xeyrullaoğlu**
F.A.Əliyeva

A $\frac{0504000000-26}{071-2016}$ Qrifli nəşr

Çapa imzalanmışdır 26.12.2016. Formatı 70x100^{mm}.
Əla növü ofset kağızı. Şrifti ədəbi qarnitur.
Sifariş 20. Tirajı 150 nüsxə

Jurnal Azərbaycan MEA Geologiya və Geofizika
İnstitutunun mətbəəsində çap olunmuşdur.

Ünvan: H.Cavid pr.119; tel.: 5393972
Tel.:/Faks: 5103914
E-mail: hafiz@gia.ab.az

© "Nafta-Press" nəşriyyatı, Bakı - 2016

MÜNDƏRİCAT

ARXEOLOGİYA

<i>Mansur Mansurov, Bəxtiyar Cəlilov.</i> Goranboy rayonu ərazisindən daş dövrünə aid yeni tapıntılar	5
<i>Yaqub Vaqif oğlu Məmmədov.</i> Homo erectus georgicus.....	11
<i>Малахат Новруз кызы Фараджева.</i> Реконструкция археологического ландшафта Гобустана в эпоху неолита	20
<i>Səfər Hüseyn oğlu Aşurov.</i> Naxçıvan abidələrinin son tədqiqi üzərindən Kür-Araz mədəniyyətinə yeni baxış.....	31
<i>Anar Mirsəmid oğlu Ağalarzadə.</i> Lerik rayonu ərazisindən tunc dövrünə aid daş qutu qəbirdən tapılmış bir əqiq möhür haqqında (<i>etno-arxeoloji tədqiqat</i>)	38
<i>Toğrul Fərman oğlu Xəlilov.</i> Dulusçuluğun öyrənilməsinin aktual məsələləri	43
<i>Bəhlul İmran oğlu İbrahimli.</i> Sumbatan-dizə şəhər yerinin qəbir abidələri	52
<i>Məmmədəmin İbrahim oğlu Rəcəbov.</i> Cənub qərbi Şirvanın ilk orta əsr yaşayış yerləri	62
<i>Lamiə Şirzad qızı Əhmədova.</i> Şirvan bölgəsinin ilk orta əsr yaşayış yerləri.....	67
<i>Könül Alim qızı Kərimova.</i> Antik və ilk orta əsrlərdə Şimali Azərbaycanda keramika istehsalı texnologiyasının bəzi məsələlərinə dair	74
<i>Elgün Məhəmmədəli oğlu Aslanov.</i> Füzuli rayonunun tarixi-memarlıq türbələri	80
<i>Фазиль Гулам оглы Мамедов.</i> К вопросу монументализации образа кочевого жилья в мемориальном зодчестве средневекового азербайджана и соседних с ним стран.....	92
<i>Pərviz Paşa oğlu Qasımov.</i> Müasir arxeoloji nəzəriyyədə etnik atribusiyə metodlarının tənqidi.....	106
<i>Tarix Meyrut oğlu Dostiyev.</i> Orta əsr Şəmkir şəhərinin anqob naxışlı yaşıl şirli keramikası.....	117
<i>Sorayya Afshari, Mohammad Mortezaei.</i> An insight into the stucco ornaments from Rab'-e Rashidi, Tabriz	129
<i>Taleh Vasif oğlu Əliyev.</i> Qafqaz Albaniyasının Şəki vilayətinin tarixi-siyasi coğrafiyasına baxış.....	139
<i>Hüseyn Arif oğlu Məmmədzadə.</i> Salyan ərazisində arxeoloji tədqiqatlar haqqında	148
<i>Ali Taşdemir Ökkaş oğlu.</i> Lalə dövrü (1703-1730-ci illər) camii və məscidlərinin memarlığı	155

ETNOQRAFİYA

<i>Hacı Qadir Qədirzadə, Türkan Qədirzadə.</i> Türk ata nəzəriyyəsi: türk soyu, türk dini, türkçülük məsələləri.....	161
<i>Xəliyəddin Dəskirah oğlu Xəlilli.</i> Azərbaycanda taxılçılıq (Qarabağın materialları əsasında).....	175
<i>Tahir Seyidəli oğlu Şahbazov.</i> XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbi dilinin inkişaf xüsusiyyətləri haqqında.....	201
<i>Nuruzadə Şəhla Tofiq qızı.</i> Azərbaycanın ənənəvi bayramları xalqın milli-mənəvi dəyərlər sistemində	209
<i>Əhmədova Vəsilə Abdüləli qızı.</i> Quba-xaçmaz bölgəsinin toy adətləri.....	216
<i>Анар Азизсой, Пакиза Закирова, Гюнель Мусаева.</i> Древние корни наследия традиционного ремесла В Шекинском регионе Азербайджана и его современное состояние.....	225
<i>Джалал Абдулрахман оглы Новрузов.</i> Этнографические особенности народных жилищ Борчалинской историко-этнографической зоны	233

Kasumova Sara Yunusovna. Христианство в Азербайджане при Хулагидах	239
Əliyeva Kəmalə Gülağa qızı. Azərbaycanca ənənəvi gəlin bəzəklərinə dair	250
Sevinc Əmirəhməd qızı Hüseynova. Verner Fon Simensin “Qafqaz səyahətləri” Azərbaycanın Gədəbəy bölgəsinin tarixini öyrənmək üçün qiymətli ilk mənbə kimi	255
Гехар Мамедова. Армянский фактор в Прикаспийском походе Петра I	262
İsmayilzadə Fərizə Mobil qızı. XVIII-XX əsrin əvvəllərində Gəncə-Qazax bölgəsində yun tədarükü və iplik istehsalı	267

XRONİKA

Выдающийся русский историк, археолог, антиковед памяти Геннадия Андреевича Кошеленко (1935-2015)	273
---	-----

Yaqub Vaqif oğlu Məmmədov
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutunun "Elmi ekspozisiya" şöbəsi
E-mail: yaqub_amea@mail.ru

UOT: 572

HOMO ERECTUS GEORGICUS

Açar sözlər: Paleoantropologiya, Homo erectus, Dmanisi, Cənubi Qafqaz

Key words: Paleoanthropology, Homo erectus, Dmanisi, South Caucasus

Ключевые слова: Палеоантропология, Homo erectus, Дманиси, Южный Кавказ

Təkamül prosesində bir çox növlər təkamül edərək yox olmuşdurlar ki, onlardan da biri Homo erectus dmanisidir. Bu növə aid ilk nümunə 1991-ci ildə Gürcüstan Respublikasının Dmanisi bölgəsində aşkar olunmuşdur.

Dmanisi Alt Paleolit məskəni, Cənubi Qafqazda (41°20'10"Ş və 44°20'38"Ş), Gürcüstanın cənub – şərqində (Tblisi şəhərindən 85 km-lik cənub – qərbdə), Dmanisi vulkanik yaylasında, dəniz səviyyəsindən 881 m yüksəklikdə Masavera (Xram) və Pinesauri çaylarının qovuşması ilə yaranan burunda yerləşir (11, s. 10432).

Burada 1930-cu illərdən (1936-cı ildən başlayaraq) aparılan qazıntılar əsasən abidənin tunc dövrü və orta əsrlər arxeologiyası ilə bağlı olmuşdur (L.Muskleşvili, V.Çaparidze) (9). Lakin 1983-1987-ci illərdə orta əsr şəhər hissəsində aparılan qazıntılar zamanı erkən Pleystosen dövrü heyvan qalıqları (1983-cü ildə aşkar olunan heyvan sümükləri arasında Prof. A.Vekua Erkən Pleystosen dövrü üçün xarakterik olan Dicerorhinus etruscus kərəkədanının dişinin olduğunu müəyyən etmiş (21)) və dövr üçün xarakterik olan ilk daş alətlər (1984-cü ildə) aşkar olunmuşdur (21). Nəhayət burada 1991-ci ildə Gürcüstan Milli Elmlər Akademiyası Arxeoloji Tədqiqat Mərkəzi və Alman Mərkəzi Muzeyinin birləşmiş ekspediyasının apardığı qazıntı zamanı çox yaxşı saxlanmış hominid qalığı – çənə (D211) aşkar olunmuşdur (12, s. 509).

Dmanisi qalıqlarının aşkar olunması, Afrikadan kənarda ilk insanın yayılması haq-

qında müzakirələrin açılmasına zəmin yaratdı və insanın inkişaf tarixinə yenidən baxmaq üçün əsas verdi. Dmanisidə Homo erectusun Erkən Pleystosen dövründə tədricən məskunlaşması mühüm biocoğrafi hadisə olmaqla bərabər, əsas bir təkamül nöqtəsi olmuşdur.

Arxeoloji qazıntılar 400 m² sahəni əhatə etsədə, burada ümumi məskunlaşma 5 min m² sahəni əhatə etmişdir. Ümumi qalınlığı 4 m olan çöküntüdə, 6 təbəqə aşkar olunmuşdur. Paleontoloji qalıqlar əsasən V təbəqədən aşkar olunmuşdur.

Bütövlükdə 1991-2008-ci illərdə aparılan qazıntılar nəticəsində əldə olunan insan qalıqları Dmanisinin ən zəngin Homo erectus məskənlərindən biri olduğunu təsdiq etmişdir.

Dmanisidə aparılan müasir tədqiqatlar Surix Universitetinin Antropologiya İnstitutu və Gürcüstan Milli Muzeyi arasında davam edən əməkdaşlığa əsaslanır və Dmanisi layihəsi SNSF (İsveç Milli Elm Fondu) və SDF (İsveç İnkişaf və Əməkdaşlıq Agentliyi) tərəfindən yaradılan SCOPES (Şərqi Avropa və İsveçrə arasında Elmi Əməkdaşlıq) tədqiqat proqramı ilə maliyələşdirilir (32).

1991-ci ildə Dmanisi Alt Paleolit düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunan çənə sümüyü (D211) stratigrafik paleomaqnit tədqiqatlarla və qazıntı faunasının öyrənilməsi əsasında, təxminən 1 milyon 770 min il əvvələ aid olunmuşdur (3, s. 53). Bu həmin dövrə qədər burada aşkar olunan ilk insan qalığı olsa da, hal-hazırda Dmanisidə ən azı beş fərdə məxsus 60-dan çox kəllə və postkraniyal sümük aşkar olunmuşdur (30)

Dmanisidə aparılan qazıntılar zamanı D211 çənədən əlavə 1999-cu ildə yaşlı bir insanın kəllə qutusu (D2280), orta yaşlı natamam kəllə (D2282/D211), kiçik gənc kəlləsi (D2700/D2735), 2002-ci ildə yaşlı kişiyyə məxsus kəllə (D3444/D3900), nəhayət 2005-ci ildə

sonuncu ən bütöv kəllə (D4500/D2600) aşkar olunmuşdur.

Ümumilikdə 1991-2005-ci illərdə Dmanisi məskənindən iki yeniyetmə və üç yaşlı olmaqla beş kəllə aşkar olunmuşdur (üç kişi, iki qadın). Kəllə həcmi $545 \text{ sm}^3 - 775 \text{ sm}^3$ arası dəyişir. Kəllələr *H. erectus* kimi təsvir olunmuşdur (13; 17; 18; 22; 23; 24).

1991-ci ildə Sahə 1 – də aşkar olunan ibtidai insana aid birinci çənənin (D211) U – formalı cismi və 16 dişi tamamilə saxlanılmışdır (10; 12).

1999-cu ildə eyni geoloji dövrə dair Sahə 1 – də ibtidai və kiçik iki kəllə (D2280, D2282) aşkar olunmuşdur (14).

Bu tapıntılar Dmanisi adamlarının Afrikadan kənarda ən qədim nümunə olduğunu təsdiq etmiş oldu.

D2280 kəllə son dərəcə bütövdür (13; 23). Kəllə 775 sm^3 həcmi ilə əksər Afrika və ya Asiya *H. erectus* nümayəndələri ilə müqayisədə kiçikdir (22, s. 226). Bununla belə, onu qadın kimi xarakterizə etmək olmur. Bildiyimiz kimi, növü yalnız kəllə əsasında təyin etmək (xüsusilə üz hissə olmadığı halda) çətindir. Lakin D2280 orbit üstü büküşü qalıdır və çıxıntılıdır. Güclü künc büküşü və ənsə xətti kəsinin dərinliyi daxil olmaqla digər xüsusiyyətlər kişiyə məxsus xüsusiyyətlərdəndir.

D2882 kəllə nümunəsində üzün və kəllə qübbəsinin böyük hissəsi saxlanılır. Bu kəllə kiçikdir, beyin həcmi $650-660 \text{ sm}^3$ təşkil edir. Yaxşı – inkişaf etmiş kəllə tikişi onu yetkin və ya gənc yaşlı qadına aid olduğunu təyin etməyə imkan verir. Bu kəllə D211 çənə ilə uyğundur (22, s. 225).

Sahə 2-də bütöv yeniyetmə kəlləsi (D2700) aşkar olunmuşdur. Onun nəzərəçarpan xüsusiyyəti kəllənin kiçik ölçüsüdür. D2700 kəllə üçüncü azı dişlərin qismən olmadığı D2735 çənə ilə uyğundur və yeniyetməyə aiddir. Bəzi ayrılmış dişlər də həmçinin həmin kəlləyə uyğundur. Orbital divarlarda – orbitlər-arası hissənin kövrək elementlərində və əngin qabaq hissəsində bir qədər zədə müşahidə olunur. Məməyəbənzər çıxıntı hissəsi çürümüşdür və ziqomatik taclar sınımışdır. Digər cəhətdən, kəllə tamdır və yaxşı vəziyyətdədir. Kəllənin

həcmi 600 sm^3 – dir (24, s. 86).

2002 – 2003 – cü qazıntı ili zamanı Sahə 1 in 64/61 Hissələrində yeni insan kəlləsi (D3444) və ona uyğun çənə (D3900) aşkar olunmuşdur. Yaşlı adama aid olunan kəllənin həcmi 650 sm^3 təşkil edir və 2003 – cü ildə aşkar olunan dişsiz çənəyə (D3900) uyğundur (17; 18 – 1148).

Kəllə tipik *Homo genina* aid kişinin xüsusyyətinə malikdir: qlobella hissə (qaşarası) genişdir və qabağa çıxmışdır, orbit üstü büküşlər çıxıntılıdır, məməşəkilli hissə güclü inkişaf etmişdir, gicgah sümüyünün məməvari çıxıntı hissəsi yandan qabarıqdır (şişkindir), nəticədə, yuxarı üz nisbətən enlidir və yanaqlar iridir (18, s. 1150).

Alveolların vəziyyəti göstərir ki, şəxs dişlərini itirdikdən sonra bir neçə il yaşamışdır: diş oyuqları və alveoyar qövsələr tamamilə çəkilmiş və atrofikləşmişdir.

Çənə ayparaya bənzəyir. Onun yaşına əmin olmaq çətindir. Bununla belə D.Lorkipanidzeyə görə o, 40 yaşında adama bənzəyir (27).

O həyatının son illərini ancaq bir diş ilə keçirmişdir. Bu fərdin yaşamasına dair fərziyyələrə yumşaq bitkilərdən istifadə etmək, daş alətlərlə heyvanların beyinlərini və iliklərini çıxararaq qidalanmaq və yaxud digər fərdlərin köməyindən və qayğısından istifadə daxildir. Əgər belə olsa, belə dişsiz çənə insan təkamülündə son dərəcə güclü bir hissə, rəhimliliyin təsdiqi hesab oluna bilər.

Bu edentulous nümunə, ibtidai insanların sosial strukturu və mövcudluğu haqqında məsələ qaldırır. Bu, bu zamana qədər aşkar olunan insan qalıqlarında çeynəmənin olmadığı halda yaşamamı təsdiq edən ən erkən haldır.

Kəllənin yaxınlığından daş artefaktlar və alət nişanəli heyvan sümükləri aşkar olunmuşdur (28).

2005-ci ildə Dmanisi qazıntı ərazisi Sahə 2 də, B1y təbəqəsinin özülündə D4500 nümunəsi (Kəllə 5) aşkar olunmuşdur (16). D4500 5 il əvvəl aşkar olunan D2600 çənə ilə eyni fərdə aiddir.

2000-ci ildə Masavera bazaltı üzərində Sahə 2-də ikinci böyük çənə aşkar olunmuşdur. D2600 çənə Dmanisidə eyni vaxtda iki

müxtəlif tipin mövcudluğu məsələsini qaldırdı. Bu çənə qeyri-adi böyükdür, ümumi uzunluğu 126,9 mm, eni 133,5 mm şaxənin çıxıntısının hündürlüyü 91 mm-dir. Yaxşı inkişaf etmiş dişlər köklərə doğru ovulmuşdur. Bu çənənin bir qəribə xüsusiyyəti də, P₃ in qoşa – köklülüydür. Onun digər Dmanisi insanları ilə müqayisədə morfoloji müxtəlifliyi və nəzərəçarpan böyük ölçüsü, bəzi alimlərə onu yeni növ kimi – *H. georgicus*, ayırmağa işarə vermişdir. Alternativ olaraq bu populyasiya, dəyişiklik halı və ya eyni paleodemənin sağlam bir kişi fərdinə aid ola bilər (26).

D2600 çənə ilə anatomik uyğunluğun D4500 kəllə yaşlı bir fərdin postkranial elementləri ilə təxminən uyğundur. O zədələnməmişdir və topoqnamik korlanmamışdır (16, s. 326).

Kiçik kəllə həcminə və enli proqnatik üzün birləşməsinə baxmayaraq kəllə 5-in morfologiyası digər başqa məlum *Homo* nümunələri qalıqlarından kənarında durur.

Kəllədaxili həcm (ECV) tomoqrafiya ölçmələrindən (CT) hesablanmışdır, $546 \pm 5 \text{ sm}^3$ təşkil edir. Onun kiçik ECV ilə bərabər, kəlləqutusu alçaqdır, lakin müqayisədə enlidir və əsasən uzunsovdur. Ön hissə mülayim mailidir (16, s. 328).

Kəllə 5 uzun olmuşdur. Onun böyük dişləri kökə qədər ovulmuşdur, diş kökü infeksiyasından əziyyət çəkmişdir. Yarığın pis sağalması yanağın sağ tərəfinin formasının dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Sol çənə oynaqı xronik artrit nəticəsində formasını dəyişmişdir.

Kəllə təxminən 150 sm boyu olan, iri çənəli və böyük dişli lakin kiçik beyni olan (düşünmək qabiliyyətini məhdudlaşdıran) yaşlı kişiyyə məxsusdur. Onlarda rahat gəzməyə imkan verən uzun ayaqlar və qısa ombalar olmuşdur (31).

Bu zamana qədər qəbul olunmuş ümumi fikirlərə görə, bəzi Dmanisi kəllələri ayrı – ayrı növlərdən gəlmişdirlər. Bununla belə, D.Lorkipanidzeyə görə Dmanisidən olan insan qalıqları bütövlükdə tək qrupa məxsusdur, ola bilsin ki, hər hansı təbii hadisə nəticəsində məhv olmuşdurlar (27).

İsveç paleoantropoloqu Pone de Leona görə, Dmanisidən əldə olunmuş kəllələrin

kəllə qutusu və üz quruluşlarının görünüşünə görə iki müxtəlif növü qeyd etmək olar (36).

Müasir üçölçülü kompyuter proqramından istifadə, beş qədim Dmanisi kəllələri arasında “forma” müxtəlifliyinin beş yaşayan insan və ya şimpanze arasında aydın müşahidə olunan çox olmadığını təsdiq edir (27).

Kəllələrin anatomik xüsusiyyətləri öyrənilən zaman müəyyən olunmuşdur ki, Dmanisi nümunəsi multipl növdən ibarətdir. Bu zamana qədər aşkar olunmuş kiçik və ibtidai xüsusiyyətləri ilə diqqət çəkən beş kəllə və postkranial sümüklərdə yaş və cinsi dimorfizmlə bağlı müxtəliflik olsa da eyni paleodemənin nümunələridirlər. Bütün beş Dmanisi kəlləsi vahid erkən *Homo* növünə aiddir. Dmanisi kəllələrinin çənələrinin morfoloji quruluşundakı fərq diş sistemi quruluşundan irəli gəlir.

Dmanisidən aşkar olunan sonuncu kəllə ilk global insan növü olan, *H. erectus* daxilində növ müxtəlifliyi kimi yox, növ daxili müxtəliflik kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Bu populyasiya beynin həcminə və kəllə morfologiyasının bəzi xüsusiyyətlərinə görə *H. habilis*ə bənzəsə də (kiçik beyin həcmi, eləcə də üzün qabağa proyeksiyası və U – formasında çənə kimi bəzi cizgilərdə), digər ayrıca xüsusiyyətlər və ölçülər *Homo erectus*ə daha yaxın olduğunu göstərir (13; 21; 27). Onların Türkanə hövzəsi (Kenya) fərdləri ilə çoxsaylı yaxınlığı olsa da, bir neçə xüsusiyyətlərində Sangirana adamına (Yava, İndoneziya) bənzəyir.

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, Dmanisidə aparılan qazıntılar zamanı kəllə sümükləri ilə bərabər postkranial sümüklər də aşkar olunmuşdur. Bu sümüklər dövr üçün ən yaxşı – saxlanmış qalıq hesab olunur. Bu kiçik bədənli insanlar tam iki ayaqlı idilər, lakin müxtəlif hərəkətlərə uyğunlaşan (xüsusilə yuxarıya doğru hərəkət) yuxarı ətraflar ibtidai xüsusiyyətlərini saxlayırdılar (Şəkil 3).

2005-ci ildə kəllələrin tapıldığı çöküntülərdə fərdi *H. erectus*ə məxsus beş onurğa sümüyü (bir bel, iki döş və iki boyun) aşkar olunmuşdur (34). Onlar, *Homo* növü üçün bu zamana qədər məlum olan ən qədim onurğa sümüklərindən hesab olunur.

Dmanisi onurğa sümüklərinin ölçüsü, forması və həcmi insan, şimpanze və gorillanın 2200 dən çox müvafiq sümüyü ilə müqaisəsi əsasında onların insan növü çərçivəsində olduğu və müasir insanın onurğa sümüyünə uyğunlaşdırıla biləcəyi qənaətinə gəlinmişdir (28).

Bildiyimiz kimi onurğa sümüyü sözləri tələffüz etmək üçün lazım olan respirator əzələlərin saxlanılmasını təmin edir. Bəs *H. erectus* danışa bilirdimi?

Keniyada (1984) və Mərkəzi Asiyada aşkar olunan *H. erectus* bel sütunu sümüyü, onların bir-birləri ilə danışmağı bacarmağı imkanın ziddiyyətli olduğunu göstərmişdi (33).

Müxtəlif qədim *Homo* növlərini öyrənən M.Karti müəyyən etmişdir ki, aydın danışmaq bacarığına yalnız 50 min il əvvəl meydana gələn *Homo sapiens*lər malik idilər. Onlardan əvvəl *Homo* növünün bütün üzvləri, boyun onurğasının qısa olması ilə bağlı olaraq səs aparatında danışmaq səsələrin imkanlarının məhdudlaşması ilə nəticələnmişdir (34).

Bütöv sağ femuru D4167 – D3901 və D3481 (birinci bütöv qazıntı insanı tibiası (qamış sümüyü)) və D3481 (sağ patella (diz qapağı)) ilə birlikdə (bud sümüyü) erkən *Homo*nun bərpa olunan ən bütöv aşağı ətraf sümüyünün yaradır (34).

D4507 yaşlı adamın sol humerusu (bazu sümüyü), D2680 və D2715 isə yeniyetmənin sol və sağ humeruslarıdır. Hər iki fərddə humeruslar müasir insandan fərqlidir. Lakin Erkən Pleystosen hominidlərinə bənzərdirlər (34).

Uzun müddət ümumi qəbul olunmuş fikrə görə Afrikamı tərk edən ilk insanlar *Australopithecus*lardan morfoloji cəhətdən tamamilə fərqlənirdilər. Onlar daha çox müasir tropik adamına bənzəyən bədən formasına malik olmuşdurlar (hündürboylu, böyük – beyinləri olmuş) və yaxşı düzəldilmiş daş alətlərə malik idilər (artıq iki artefakt forması düzəldə bilirdilər), əks halda onlar Afrikadan kənara gedə bilməzdilər. Lakin Dmanisi erkən Pleystosen məskənin aşkar olunması və öyrənilməsi bu yanaşmanın tamamilə doğru olmadığını ortaya qoydu.

Homo erectus dmanisinin nümayəndələrinin sümüklərinin və ayaqlarının forması

və nisbəti, ayrı – ayrı sadə cizgilərini nəzərə almasaq, ümumilikdə *H. sapiens* xatırladır. Ayaqlar *H. erectus* və müasir insanlar kimi uzundur, *Australopithecus*lərdən nəzərəcarpacaq dərəcədə böyükdür. Fəqərə quruluşu onların yaxşı qaçmağı bacardıklarını və uzaq məsafələrə gedə bilmələrini göstərir. Qolları *Australopithecus*lərdəki kimi çox cəld olmuşdur, bu xüsusilə çiyin oynaqlarının quruluşunda özünü göstərir.

Dmanisinin zəngin insan qalıqları toplusu ən erkən üst Matuyama kronuna aid olunan (1.77 milyon il əvvəl) insanların sadə skelet cizgiləri ilə kiçik beyinləri olduğunu aşkar etdi. Dmanisi adamının beyninin həcmi 545 – 775 sm³, boyu 145 – 166 sm, çəkisi 40-50 kq olmuşdur.

Dmanisidən olan dəlillər Qafqazda insanların ilk yaranma tarixini (FAD – İYT first appearance date) müəyyən etməyə imkan verirdi. Bu isə Afrikadan kənarda insanların ən azı 1,85 milyon il əvvəl olduğunu göstərir. Dmanisi qalıqları aşkarlanmazdan əvvəl insanların Afrikadan yayılmasının, bundan 1 milyon il əvvəl olduğu qeyd olunurdu. Bu material alimlərə insanların əcdadlarının Afrikadan kənara hərəkət etmələrinə və şimala doğru dünyanın digər hissələrinə yayılmalarına dair ən erkən dəlil vermişdir.

Bu tapıntılar qədim insanların yayılma yoluna dair rəqabət aparən iki nəzəriyyədən birini – koldan daha çox ağac kimi şaxələnməni dəstəkləyir.

Qeyd etmək lazımdır ki, uzun illər boyu bəzi alimlər insanların daha çox bir gövdədən çıxan ağac budaqlarına bənzər bir və ya iki növdən yayılmasını, digərləri isə prosesin daha çox müxtəlif zoğlu kola bənzədiyini və heç yerə yayılmadığı qənaətində olmuşdurlar. Hətta ikinci qrup alimlər Dmanisi tapıntılarına Cənubi Qafqaz regionunda təxminən iki milyon yaşlı olan ayrıca növ kimi baxırlar və eyni nəticənin Afrika kimi başqa ərazilərdən tapılan sümüklərlə bağlı olacağı ilə razılaşmırdılar.

Sadə kranio-mandibulyar (kəllə – çənə) morfolojiya, kiçik kəllə həcmi, orta bədən ölçüləri və postkranial xüsusiyyətlərin ibtidai mozaikliyi Dmanisi məskəni Afrikadan olan

geniş qazıntı qalıqlarına bağlayır. Lakin Kəllə qübbəsinin və əsasının xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyi, onların Şərqi Asiyadan olan Homo erectusa yaxınlığını göstərir (16, s. 326).

Ümumən qəbul olunmuşdur ki, Şərqi Afrikadan aşkar olunan qədim H. erectus, Avroasiyaya yayılmazdan əvvəl orada yaranmışdır (çox güman ki, H. habilis növündən). Bu perspektivdən, Dmanisi insanları ən erkən miqrasiyanı təmsil edir və onların ibtidai xüsusiyyətləri yaşlarını və eləcə də onların yerli şəraitə uyğunlaşmasını əks etdirir (8).

Bununla belə, Afrikada ən erkən Homo erectus – Koobi Foradan olan KNM – ER 3733 kəllənin geoloji yaşı 1,78 milyon, KNM – ER 2998 isə 1,87 milyon ildir (32, s.10376; 26, s. 10376). Beləliklə, Dmanisidən olan tapıntılar göstərir ki, H. erectus Afrika daxilində və xaricdə eyni zamanda yaranmışdır.

Bu isə göstərir ki, Cənubi Qafqazda, Dmanisi insanların qabaq məskunlaşmışdır. Dmanisidə ilk məskunlaşmanın dəqiq müəyyən olunmuş yaşı qeyd etməyə imkan verir ki, Avrasiyada böyük ehtimal ki, Şərqi Afrikada H. erectus meydana çıxmamışdan əvvəl məskunlaşmışdır (11, s. 10432).

Digər fərziyyəyə görə, qalıqların morfoloji müqayisəsi və geoxronoloji tapıntılar Homo erectus Asiyada inkişaf etmiş və daha sonra bu növün nümayəndələri qərbi Asiyadan Afrikaya və şərqə – Yava və Çinə doğru yayılmışdır, eləcə də Afrikaya (geriyə) yayılmışdır (11; 15; 19; 20). Bu mülahizə zamanı düşünülür ki, Afrikadan Avrasiyaya yayılan ən erkən insan, Dmanisinin sadə xüsusiyyətləri və yaxın qədimliyinə uyğundur. Bununla belə, erkən Pleystosen insanların yayılması və məskunlaşması qərarını gücləndirmək üçün Afrika və Avropanın qədim çöküntülərindən əlavə nümunələrə ehtiyacı var.

Yuxarıda deyilənlərdən bu qənaətə gəlmək olar ki, “Homo erectus” 2 milyon il əvvəl Afrikada yaranmış, daha sonra buradan 1,85 milyon il əvvəl Levante dəhlizindən (Afrikanı Avropaya birləşdirən nisbətən dar zolaq – dəhliz) Qafqaza gəlmiş və daha sonra Cənubi Qafqazdan (Dmanisidən) keçməklə 1,7 milyon il əvvəl Asiyanın cənubuna və Uzaq Şərqi qədər – Çinə və Yavaya qədər

yayılmışdır. Bu əvvəl düşünüldüyündən daha tez baş vermişdir və bu “Homo erectus” u insan təkamülündə birinci “global oyunçuya” çevirir.

Dmanisidə aşkar olunan qalıqlar, aşkar olduğu ölkənin adına uyğun olaraq Homo erectus georgicus adlandırılmışdır (18; 19).

Paleantropoloji qazıntıların rehberi D.Lorkipanidzye və onun həmkarlarına görə, H. erectus georgicus H. erectus növünə daxil olan doqquz yarım qrupdan (Homo habilis, Homo rudolfensis, Homo gautengensis, Homo ergaster, Homo georgicus, Homo soloensis, Homo pekinensis və Homo mauritanicus) biridir. Bu növ 2,3-0,5 milyon il əvvəl yaşamışdır.

H. ergasterdən təkamül etmiş H. erectus, bəzən H. erectus georgicus kimidə təqdim olunan növ üzərindən təkamül etdiyi düşünülür. Digər fikirlərə görə H. erectus təkamül etdikdən sonra H. erectus georgicus təkamül etmişdir və o H. erectusun bir alt növüdür. Ümumilikdə, H. erectus 1,9 – 0,1 milyon il əvvələ qədər mövcud olmuşur. Bütövlükdə yox olma dövrü tam müəyyən olunmasada 143,000 min il əvvələ aid H. erectus qalıqları aşkar olunmuşdur.

Beləliklə, Dmanisi insanları bu günə qədər aşkar olunmuş Homo erectus növünün ən qədim növləri arasındadır. Afrikadan olan ən qədim insanların müasiridir və Avropa ərazisində məskunlaşan ən qədim Homo növü forması hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov K.H. Qafqaz xalqlarının antropoloji tərkibi // Tarix və onun problemləri jurnalı, 2003. №4, s. 191-193.
2. Məmmədov K.H. Qafqazın paleantropologiyası // Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri jurnalı, 2003, № 2, s.156-163.
3. Məmmədov K. H. Azərbaycanlıların etnik antropologiyası // Azərbaycan arxeologiyası, 2005, №1, s. 51-59
4. Məmmədov Y.V. Cənubi Qafqaz xalqlarının qədim daş dövrü və mis daş dövründə paleoantropoloji tərkibi / Magistrlərin və gənc tədqiqatçıların Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 87 – ci ildönümünə həsr

- olunmuş IV elmi – praktik konfransının materialları. Bakı: Bakı Universiteti, 2007, s. 302-305.
5. Məmmədov Y.V. Qafqazın antropoloji cəhətdən öyrənilməsi məsələsi // Cənc alimlərin əsərləri, 2013, № 7, s.317-321.
  6. Məmmədov Y.V. Cənubi Qafqazın daş dövrü paleoantropologiyası // Cənc alimlərin əsərləri, 2014, № 10. s. 165-170.
  7. Məmmədov Y. V. Dmanisi qədim insan məskəni // Azərbaycan Arxeologiyası, 2014, № 2, s.
  8. Anton S.C. Natural history of Homo erectus // American Jurnal of Physical Anthropology, 2003. V. 37, p.p. 126-170.
  9. Bernard W. Did early Homo migrate “out of” or “in to” Africa? // Proceedings of the National Academy of Sciences, 2013. Vol. 108, No 26, p.p. 10375–10376.
  10. Brauer G., Schultz M. The morphological affinities of the Plio – Pleistocene mandible from Dmanisi, Georgia // Journal of Human Evolution, 1996. Vol 30, 445-481.
  11. Ferring R., Oms O., Agust J. et all. Earliest human occupations at Dmanisi (Georgian Caucasus) dated to 1.85 – 1.78 Ma // Proceedings of the National Academy of Sciences, 2011, v.108, p.p. 10432–10436.
  12. Gabunia L., Vekua A., A Plio – Pleistocene hominid from Dmanisi, East Georgia, Caucasus // Nature, 1995, Vol.373, p.p. 509-512.
  13. Gabunia L., Vekua A., Lordkipanidze D. et all. Current research on Hominid Site Dmanisi / Early Humans at the gates of Europe, Editors: Lordkipanidze D., Bar – Yosef O., Otte M., Liege, Eraulte, 2000, Vol.92, p.p.6-23.
  14. Gabunia L., Vekua A., Lordkipanidze D. et all. Early Pleistocene Hominid Cranial Remains from Dmanisi, Republic of Georgia: Taxonomy, Geological Setting and Age // Science, 2000, Vol.288, p.p. 1019-1025.
  15. Lordkipanidze D., Jashashvili T., Vekua A. et all. Postcranial evidence from early Homo from Dmanisi, Georgia // Natur, 2007, Vol.449, p.p. 305-310.
  16. Lordkipanidze D., Ponce de Leon M., S., Margvelashvili A.. et all. Complete skull from Dmanisi, Georgia, reveals evolutionary biology of early Homo // Science Magazine, 2013. Vol. 342, p.p. 326-331.
  17. Lordkipanidze D., Vekua A., Ferring R. et all., The earliest toothless hominin skull // Nature, 2005, Vol.434(7034), p.p. 717-718.
  18. Lordkipanidze D., Vekua A., Ferring R. et all. Fourth hominin skull from Dmanisi, Georgia. / The Anatomical Record Part A: Discoveries in Molecular, Cellular, and Evolutionary Biology, 2006, Vol. 288A(11), p.p. 1146-1157.
  19. Lordkipanidze D., Vekua A., Rightmire G. P. Margvelashvili A.. Hominid fossils from Dmanisi and their place among the Early Hominids // Bulletin of the Georgian National academy of Sciences, 2007, Vol.175, p.p. 104-111.
  20. Martinon – Torres M., Bermudez de Castro J.M., Gomez – Robles A.. et all Dental evidence on the hominin dispersals during the Pleistocene. Proceedings of the National Academy of Sciences, 2007, Vol, 104(33), p.p. 13279-13282.
  21. Pontzer H., Anton, S.C. Lordkipanidze D., Dmanisi Hominins and Archaeology / Ensklopedia of Global Arxeologiya, 2012, p.p. 2146-2149.
  22. Rightmire G. P., Lordkipanidze D. Fossil Skulls from Dmanisi: Paleodeme Representing Earliest homo in Eurasia / Vertebrate Paleobiology and Paleoanthropology Series, Out of Africa I, The first colonisation of Eurasia, Editors: Grine F., Fleagle J.G., Baden A.L., Leakey R. E., Springer, 2010. p.p. 225 – 245.
  23. Rightmire G. P., Lordkipanidze D., Vekua A. Anatomical descriptions, comparative studies and evolutionary significance of the hominin skulls from Dmanisi, Republic of Georgia // Journal of Human Evolution, 2006, v.50(2), p.p. 115-141
  24. Vekua A., Lordkipanidze D., Rightmire G.P. et all., A new skull of early Homo from Dmanisi, Georgia // Science, 2002. Vol.297(5578) p.p. 85-89.
  25. Vekua A., Lordkipanidze D., Rightmire et all. The first edentulous hominin skull

- // Nature, 2005, Vol.434, p.p. 717-718.
26. Gabunia L., Vekua A., A Plio – Pleistocene hominid from Dmanisi, East Georgia, Caucasus // Nature, 1995, Vol. 373, p.p. 509-512.
  27. <http://www.donsmaps.com/dmanisi.html>
  28. http://www.sciam.com/14th October 2006
  29. <http://www.dmanisi.ge>
  30. <http://www.dmanisi.ge/page?id=1&lang=en>
  31. <http://www.japantimes.co.jp/news/2013/10/18/world/science-health-world/1-8-million-year-old-kull-from-georgia-gives-glimpse-of-our-evolution/#.VG22CGT5m94>
  32. http://www.mediadesk.uzh.ch/articles/2013/schaedelfund-dmanisi_en.html
  33. http://www.phschool.com/science/science_news/articles/evolutionary_back_story.htm
  34. <http://www.sciencenews.org/articles/20060506/fob2.asp>
  35. <http://www.telegraph.co.uk/science/evolution/6159294/Georgian-fossils-indicate-humans-lived-in-Europe-thousands-of-years-earlier.html>
  36. <http://www.theconversation.com/of-heads-and-headlines-can-a-skull-doom-14-human-species-19227>

Yagub Vagif oğlu Mammadov

HOMO ERECTUS GEORGICUS

SUMMARY

The Article is about the results of study of Homo erectus remains discovered from Dmanisi settlement (Early Pleistocene).

Dmanisi settlement i.e. located at the territory of the Republic of Georgia, Southern Caucasus, is considered to be a settlement where the most ancient Homo erectus samples outside of Africa had been discovered. Remains discovered here showed that, beyond Africa, people had been spread about 1,8 million years ago. Dmanisi remains can also be considered to be an early prove and fact until today, which showed the spread of the human ancestors to the north of the different parts of the world and people

moved outside of Africa.

Five skulls (three of which belong to male and two female), as well, more than 60 different other bones discovered as a result of archaeological and paleoanthropological remains enable us to have much more information about morphological structure and the way of life of the people lived here. Remains were called as Homo erectus georgicus, according to the country where they had been discovered.

Homo erectus is sometimes thought to be evolved from the subgroup of Homo erectus georgicus. But according to other opinions, Homo erectus georgicus had evolved after the evolution of Homo erectus and this is one lower type of Homo erectus. Generally, Homo erectus lived about 2,3 – 0,5 million years ago.

Gradual occupation of Homo erectus at Dmanisi settlement is considered to be an important biogeographical event and also, had been the main evolution point. Emergence and the spread of Dmanisi people inside of Homo erectus, had become the reason for important discussions.

Ягуб Вагиф оглы Мамедов

HOMO ERECTUS GEORGICUS

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается результатам изучения останков Homo erectus найденных в Дманиси Раннее Плейстоценовом поселении.

Поселения Дманиси находящийся на территории Республике Грузия, Южном Кавказе считается самым древним представителем вида Homo erectus обнаруженном за пределами Африки. Останки обнаруженные отсюда отражает распространения людей за пределами Африки минимум 1,8 млн. лет тому назад. Останки найденные из поселения Дманиси может считаться самым ранним доказательством приобретённым до этих дней отражаю-

ший движения предков людей за пределы Африки и распространения их на север другие части света.

В результате проведённых в Дманиси археологических и палеоантропологических раскопок было найдено 5 черепов (3 женских, 2 мужских) а также более 60 других костей, позволяющий получить богатую информацию о образе жизни, морфологической структуре живших здесь людей. Останки названы *Homo erectus georgicus*, по имени страны в котором

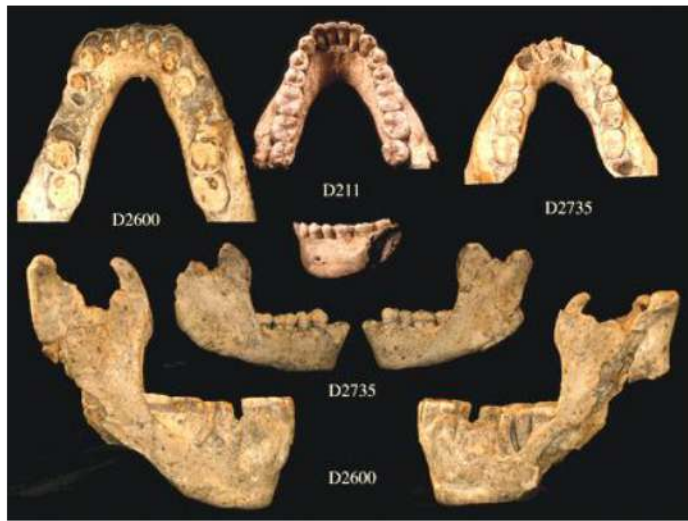
были найдены.

Думается что вид *H. Erectus* возможно, эволюционировал над под группой *H. erectus georgicus*. По другим соображениям *H. erectus georgicus* эволюционировал после *H. Erectus* и он является под видом *H.Erectus*. В общем *H.Erectus*, 2,3-0,5 млн. лет тому назад обитал.

Расселения *H. Erectus* в поселении Дманиси не только является биогеографическим событием, но и оказалось важной точкой эволюции.

Səkil 1. Dmanisi məskənindən aşkar olunmuş kəllələr

Foto 2. Dmanisi məskənindən aşkar olunmuş çənə sümükləri.

Səkil 3. Dmanisi məskənindən aşkar olunmuş postkranial sümütlər.